

СВІТ-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЯК РАДИКАЛЬНА АЛЬТЕРНАТИВА ПОЛІТИЧНОМУ РЕАЛІЗМУ ТА ЛІБЕРАЛЬНИМ ІДЕАЛІЗМУ

Вольський О. М.,

аспірант кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-6086-7253

Trikster655@gmail.com

У статті проаналізовано потенціал світ-системного аналізу як радикальної соціологічної альтернативи таким теоріям міжнародних відносин, як ліберальний ідеалізм та політичний реалізм. У стислому вигляді викладено основні теоретико-методологічні тези вищезгаданих теорій міжнародних відносин. Розкрито інтелектуальну генеалогію світ-системного аналізу та проведено історичну реконструкцію умов його виникнення: продемонстровано зв'язок світ-системного аналізу зі школою залежного розвитку та світ-системним підходом, використаним істориками школи «Анналів». Особливу увагу зосереджено на сепарації філософських засад згаданих у статті концепцій та їх зв'язку з великими політичними наративами, а також із конкретним/практичним знанням (*phronesis*), що дозволяє послідовно розглянути різницю між їх проблемно-орієнтованими та критичними аспектами. Продemonстровано методологічні проблеми світ-системного аналізу як структуралістської соціологічної теорії, що намагається пояснити стабільність макросоціальних процесів протягом тривалого часу (*la longue durée*). Особливу увагу приділено питанню напівпериферійної державності та межах агентності/суб'єктності окремих держав у капіталістичній світ-системі на різних етапах циклів накопичення/гегемонії. Продemonстровано потенціал світ-системного аналізу як прикладної теорії з великим потенціалом у питаннях конкретизації національного інтересу та визначення досяжних цілей національного розвитку шляхом опису структури політико-економічних можливостей окремих держав у межах капіталістичної світ-системи.

Ключові слова: ТМВ, світ-система, напівпериферія, Аррігі, Поланьї, Валлерстайн, гегемонія, держава, що сприяє розвитку.

Постановка проблеми. Створення теорії міжнародних відносин як окремої академічної дисципліни було формою інтелектуальної реакції на події Першої світової війни. Становлення цієї дисципліни переважно відбувалося у формі полеміки між двома інтелектуальними течіями: політичним реалізмом та ліберальним ідеалізмом (Ossiander, 2012: с. 410–411).

Спрощено та коротко реконструюючи основні тези обох теорій, можна узагальнити, що політичний реалізм вибудовує свою позицію на основі припущення про засадничо незмінну у своєму фундаменті природу людини як істоти, що прагне збільшити свою владу. Отож суттю міжнародних відносин проголошується їх анархічний характер, викликаний прагненням конкретних держав, що мисляться як цілісні актори, вижити та максимізувати свій вплив (Cox, 1999: с. 92). Із цього погляду завданням дипломатії, окрім задоволення національних інтересів, є створення та підтримання стабільного балансу сил на міжнародній арені, що робить широкомасштабні війни «нерентабельними»: непотрібними на практиці.

Представники ліберального ідеалізму, навпаки, вибудовують свої концепції навколо ідеї переходу від «традиційного» суспільства до його нового ліберального стану. Стверджуючи, що ліберальна трансформація: поширення вільної торгівлі, розширення повноважень міжнародних інституцій та впливу публічної думки на процес прийняття рішень призведуть до загального процвітання та зроблять війни і питання балансу між державами атавізмом (Ossiander, 2012: с. 418–420).

Якщо реалісти роблять акцент на знанні політичної конкретики, часто ігноруючи економічні та культурні аспекти ситуації, що не вкладаються в їхню спрощену схему, то для представників ліберального ідеалізму вільна торгівля, поглиблюючи міжнародний розподіл праці, неминуче призведе

до процвітання, що, говорячи словами К. Шмітта, дозволить «розчинити ворога, з економічної точки зору, у конкуренті, а з інтелектуальної – в опоненті (переклад – О. В.)» (Schmitt 1932/2007: с. 28). Таким чином, дискусія між представниками цих шкіл є інтелектуальним аналогом суперечки глухого зі сліпим: їхні точки інтересу у пізнанні міжнародних відносин не перетинаються.

Отже, реалісти мають концепцію для аналізу конкретних політичних реалій у моменті, але не мають інструментів адекватного аналізу економічного підґрунтя міжнародних відносин у довгостроковій перспективі: десятиліть, століть. А ліберальні ідеалісти проголошують примат економіки та етики над політикою, як потенційній готовності до задоволення колективних потреб позаекономічним шляхом (Schmitt, 1932/2007: с. 28), та прагнуть ігнорувати і моральну засуджують претензії сфери політичного на автономність.

Звісно, вищенаведені твердження є грубим узагальненням і зроблені виключно для окреслення проблематики статті. Невипадково існують такі дисципліни, як країнознавство, політична географія та міжнародна економіка, що доповнюють теорію міжнародних відносин. Не слід також забувати про чисельні «менш впливові» підходи, що збагачують інтелектуальне поле ТМВ: конструктивізм, британська школа etc.

Тому конкретний представник політичного реалізму, що протягом десятиліть спеціалізувався на вивченні конкретної країни або регіону, знає все і трохи більше про стан речей в її економіці та культурі. Аналогічним чином, ліберальний ідеаліст, що знаходиться у контакті з політичною практикою, прекрасно розуміє, що міжнародні відносини є царством анархії та боротьби (Ossiander, 2012: с. 415–416).

Наявність подібного роду процвітаючої практики жодним чином не суперечить вище продемонстрованим проблемам концептуалізації міжнародних відносин. Скоріше навпаки, вона ілюструє цю тезу. Подібного до того, як античні та середньовічні капітани, використовуючи чисельні епіцикли (поправки), вирішували життєво важливі завдання морської навігації, спираючись на Птолемеєву систему, що проголошувала Землю центром Всесвіту, так і сучасні експерти-міжнародники демонструють здатність вирішувати конкретні завдання за відсутності адекватної теорії.

Проблема як політичного реалізму, так і ліберального ідеалізму полягає у тому, що обидва ці напрями достатньо далекі від ідеалу науки та пошуків позаконтекстуальної істини (Aristotle, 2004: с. 107–108). Продовжуючи цю тезу, корисно звернутись до поділу теорій міжнародних відносин на проблемно-орієнтовані (problem-solving) та критичні (critical) (Cox, 1999: с. 87–89).

Проблемно-орієнтовані теорії є фрагментарними в силу своєї практичної спрямованості. Їх прихильники сприймають реальність, не ставлячи під питання причини та моральну виправданість світу, в якому ми живемо. Тимчасом як послідовники критичних теорій намагаються створити загальний наратив, що мав би пояснюючу та нормативну силу для будь-якого кейсу.

Політичний реалізм, особливо у межах американської академічної традиції після Другої світової війни, є проблемно-орієнтованою теорією у найкращому значенні цього слова (Cox, 1999: с. 91), значною мірою, будучи кодифікованою практичною мудрістю (phronesis) (Aristotle, 2004: с. 107–108). Підтверджуючи, що для виконання своїх завдань конкретні спеціалісти часто не мають необхідності у створенні загальної теорії, але цілком можуть узагальнювати свій досвід та конкретні прийоми ремесла у межах певного корпусу текстів.

Ліберальний ідеалізм, як і марксизм, будучи нащадком проекту Просвітництва, є критичною теорією, що прагне до всеосяжності. Не будучи ідеологією домінуючих на міжнародній арені держав, лібералізм, як і марксизм, може бути легко використаний для критики будь-яких негативних тенденцій, вибудовуючи свою риторику навколо того, що виключно практика «єдино правильного вчення» є шляхом у краще майбутнє.

Слабке місце ліберального ідеалізму полягає у тому, що, як і марксизм, у основних своїх твердженнях він побудований на емпірично неперевіраних філософських, по своїй суті, політико-економічних концепціях XVIII–XIX століття (Polanyi, 1944/2001: с. 116–136). Більше того, реалії першої половини XX століття успішно продемонстрували вразливість лібералізму як практики не в меншій мірі, ніж крах СРСР поставив під питання життєздатність марксизму.

В якості ремарки на полях хотілося би підкреслити, що редукція ліберального ідеалізму до його економічних засад є все ж таки спрощенням. Ліберальний ідеалізм, як частковий випадок ліберальної ідеології, є носієм глибокого протиріччя. Представники цієї теорії намагаються зігнорувати суперечності між демократією як владою народу, концепцією прав людини та – що найголовніше – священним правом приватної власності/економіки (Schmitt, 1932/2007: с. 23–24).

Саме навколо цього протиріччя і побудував свою концепцію подвійного руху К. Поланьї (Polanyi, 1944/2001: с. 210–228), показавши, як суперечливі тенденції між прагненням зберегти сталість соціального життя і ринком з його економічною доцільністю зруйнували ліберальну демократію та міжнародний поділ праці в ході Великої Депресії. Таким чином, прихід до влади неліберальних політичних

сил через інститути народного представництва було би коректніше характеризувати не як демократичну, а як ліберальну рецесію. В цілому, нинішня ситуація, незважаючи на всі її негативні аспекти, демонструє, що демократія, як влада простонароддя (демосу), ефективно функціонує та впливає на політичний процес. Однак детальний аналіз сучасної кризи виходить за межі цієї розвідки.

Повертаючись до основної теми статті, слід відзначити, що подібний стан речей є жодним чином не випадковим або таким, що має коріння у інтелектуальній недоброчесності чи обмеженості конкретних дослідників або напрямків інтелектуальної думки. Навпаки, він є результатом глибоко закономірного процесу соціальної амнезії, якої потребує кожне стабільно функціонуюче суспільство: створення такого образу минулого, що робить сучасність закономірним й безальтернативним результатом історичного процесу, та версій майбутнього, які матимуть вигляд механічно покращеного сьогодення (Bourdieu, P., & Wacquant, L., J., D., 1992). Таким чином, вийти за межі історичної епохи та зайнятися пошуком універсального (позаконтекстуального) знання, а не прийомів дипломатичного ремесла чи легітимації певної політичної повістки стає вкрай нетривіальним завданням.

Ситуацію ускладнює те, що, якщо не страждати на історичну короткозорість та селективну увагу, то можна побачити, що полярно протилежні припущення про характер і тенденції розвитку міжнародних відносин та суспільств як справджуються, так і зазнають краху. Якщо у першій половині XX століття постулати ліберального ідеалізму не виправдались на практиці, то вже у 90-х роках того ж століття окремі представники цього напрямку проголошували свій історичний тріумф (Ossiander, 2012: с. 430), який успішно скінчився навесні 2025 року.

З певною обережністю можна стверджувати, що якщо людство не загине або не буде створено загальнопланетарний уряд, то після тривалого періоду неомеркантилізму та активного використання методів силової політики держави знову зіткнуться з межами економічного зростання всередині своїх кордонів та стануть на шлях похваллення міжнародної торгівлі. На той час занепад сучасного «порядку, заснованого на правилах», стане забутим минулим, що знову дозволить говорити про світле ліберальне майбутнє. Таким чином, пошук «позаконтекстуальної» істини знову буде втрачено на користь швидких відповідей, діагностування злободенних проблем та пропаганди.

Метою цієї статті є демонстрація того, що звернення до традиції структуралістської історичної макросоціології – світ-системного аналізу І. Валлерстайна та Дж. Аррігі – потенційно може стати інструментом, що здатен вивести теорію міжнародних відносин з інтелектуального глухого кута, соціальної амнезії та недостатньо висвітленої сполучної ланки між політичним та економічним аспектами міжнародних відносин. А також, чому цього звернення досі не відбулося і потенціал світ-системного аналізу переважно витрачається на критику теорії модернізації та процесів неоліберальної глобалізації.

Вибір світ-системного аналізу як інструменту обумовлено тим, що позаконтекстуальне знання – це, перш за все, загальне (абстрактне) знання (Aristotle, 2004: с. 107–108). Тобто, говорячи мовою конкретних наук, це твердження, що є вірним для максимально великої вибірки протягом максимально тривалого часу. Світ-системний аналіз відповідає цим вимогам, що є як його основною перевагою, так і ключовою перепорою для його використання на практиці.

Об'єктом дослідження для представників світ-системного підходу є капіталістична світ-система протягом століть. Таким чином, предмет конкретного дослідження стає максимально розмитим та відкритим для спекулятивних інтерпретацій, що веде до втрати можливості практичного використання.

Саме прагненням до ясності та розкриття потенціалу практичного використання обумовлено вибір праць, використаних для реконструкції дослідницької програми світ-системного аналізу у межах цього тексту. При всій повазі до інтелектуального внеску А. Г. Франка (Frank, 1998) у розвиток цієї школи та прагнення вийти за межі західноцентричних історичних наративів, його спроба поширити хронологічні та просторові межі капіталістичної світ-системи на останні 5 тисяч років і включити до її кордонів більшу частину Євразії та значну частину Африки є занадто загальною. З точки зору чистої науки – це, безсумнівно, цінна інтерпретація, але нестача фактичної інформації робить таке розуміння історії людства не надто корисним інструментом для аналізу сучасного нам суспільства взагалі та міжнародних відносин зокрема.

Важливо підкреслити, що акцент на методологічні питання обмежив вибір літератури використаний у написанні цієї статті до рівні «класичних» текстів, що висвітлюють основні методологічні постулати світ-системного аналізу, а не окремі емпіричні питання. Також відсутність більш сучасної літератури викликано тим, що традиція світ-системного аналізу знаходиться у достатньо глибокому занепаді. Як написав мені у особистому листі Г. Дерлуг'ян, у 2021 році світ-системним аналізом займається близько 20 людей, половина з яких датські археологи зі спеціалізацією на епосі бронзи. Тому використана у цьому тексті рецепція світ-системного аналізу побудована навколо першого, засадничого, тому «Капіталістичної світи-системи Модерну» І. Валлерстайна (Wallerstein, 1974/2011), книзі Дж. Аррігі «Довге XX століття» (Arrighi, 1996) та окремих статтях цих авторів.

Розгляд специфічних рис світ-системного аналізу, що заважають його прикладному використанню як проблемно-орієнтованої теорії, здійснено у два етапи. На першому етапі продемонстровано, як ця теорія страждає від тих же процесів соціальної амнезії, що і політичний реалізм та ліберальний ідеалізм, звужуючи його використання до рівня критики неоліберальної глобалізації.

На другому етапі зроблено огляд ключових науково-методологічних проблем, які були діагностовано світ-системному аналізу в період його створення та у більшості своїй так і не отримали переконливого розв'язання до нашого часу. Важливо відзначити, що одна з ключових методологічних дискусій світ-системного аналізу про те, що є капіталізмом, а що ні, в цілому, виходить за межі цієї статті. Незважаючи на велику наукову значущість цього питання, воно має дуже віддалене відношення до спроби використання світ-системного аналізу як проблемно-орієнтованої теорії у міжнародних відносинах.

Після цього продемонстровано потенціал світ-системного аналізу як структуралістської методології для розуміння міжнародних відносин. Важливо підкреслити, що мова йде саме про методологію, користь якої на пряму залежить від інтелектуальних та професійних компетенцій людини, котра намагається її використовувати.

Світ-системний аналіз як критична теорія

Розуміння будь-якої теорії починається з розуміння суспільно-політичних реалій, відповіддю на які вона була, що вимагає короткого екскурсу в суспільні структури та ідеологічні баталії Холодної війни. Перший том «Світ-системи Модерну» І. Валлерстайна (Wallerstein, 1974/2011) був написаний наприкінці періоду, пізніше відомого, як «славне тридцятиріччя» – 1945–1973 рр. Це був час швидкого економічного зростання та постання нових постколоніальних держав (Третього світу), що створювало ілюзорну перспективу подолання розриву між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються у максимально короткі строки.

У ході протистояння між СРСР та США обидва блоки намагались залучити на свій бік країни Третього світу. З цією метою в якості знаряддя пропаганди використовувалися теорії більшого чи меншого рівня науковості: радянський марксизм та теорія модернізації. Ці теорії декларували ідеалізований образ конкуруючих наддержав як взірць «майбутнього» країн Третього світу та людства взагалі, пропонуючи рецепти його досягнення.

Обидві сторони стверджували, що існує лише одна – універсальна для всіх країн та континентів – траєкторія розвитку та набір стадій, через які проходить суспільство на цьому шляху. Ключова відмінність між дискурсами полягала у точці призначення: комунізмі чи Модерні.

Саме ілюзія швидкого розвитку стала причиною популярності цих теорій. Видавалося можливим, що досягнення рівня життя США/СРСР – це питання двох-трьох десятиліть інтенсивної суспільно-політичної трансформації та прийняття правильних управлінських рішень. Таким чином, жити у «світлому раю» буде, якщо не нинішнє покоління, то їхні діти та онуки, отже, у боротьбі за модерні комунізм є конкретний прикладний смисл (Gilman, 2003: с. 3).

Світ-системний аналіз І. Валлерстайна виступає в якості антитези до засадничих кліше цих наративів: дихотомії модерну-традиції, що лежить в основі американської теорії модернізації, та теорії зміни формацій ортодоксального «радянського» марксизму. Відмовляючись від принципу методологічного націоналізму, що отожднює кордони держави та суспільства, світ-системний аналіз стверджує, що т. зв. традиція або марксистська феодальна/рабовласницька формація на теренах країн Третього світу (Периферії) та капіталізм/модерн країн (Ядра) Першого світу є наслідком нерівноправних відносин обміну між ними (Wallerstein, 1974/2011: с. xviii). Таким чином, дихотомія модерну-традиції, як і марксистська періодизація історії, позбувається хронологічного виміру на користь територіального.

Важливими висновками з цього твердження для І. Валлерстайна є те, що, по-перше, країни Третього світу ніколи не зможуть масово досягти рівня країн Першого світу через відсутність Периферії, яку вони могли би експлуатувати на свою користь. По-друге, комунізм, як і капіталізм, не можуть бути побудовані в межах однієї країни, а мають функціонувати в масштабах всієї світ-системи (Wallerstein, 1974: с. 392–402). Таким чином, суть Холодної війни зводиться до цілком конкретного великодержавного протистояння. Третій же висновок американського вченого, який був прихильником лівих поглядів, є значно більш суперечливим та полягає у тому, що світ-система не має потенціалу до розширення, і, отже, капіталізм, потенціально, приречений на загибель (Wallerstein, 1974: с. 415).

У цих висновках дивним чином сплелася політична конкретика періоду Холодної війни та інтелектуальні наслідки відмови від принципу методологічного націоналізму в розумінні соціальних макропроцесів. Для того, щоб зробити наступний крок і перейти до методологічних проблем світ-системного аналізу на рівні пояснення конкретних суспільних механізмів, необхідно відділити історично обумовлений пласт цих роздумів від реальних методологічних проблем.

На практиці необхідно визначитись з хронологічними масштабами твердження про стабільність капіталістичної світ-системи (Skocpol, 1977: с. 1084–1087). Очевидно, що в масштабі року або

кількох років слаборозвинені країни залишаться відстаючими відносно розвинутих країн. Питання полягає у тому, наскільки довго між цими країнами зберігатиметься розрив і в який момент можна стверджувати, що капіталістична світ-система принципово блокує економічне зростання країн, що розвиваються?

Вийшовши за межі технократичного оптимізму «славногo тридцятиріччя», важко не погодитися зі словами Дж. Аррігі, який цитуючи Й. Шумпеттера, зауважив, що «для капіталістичного розвитку сто років короткий строк» (переклад – О. В.) (Arrighi, 1996: с. 214). Тут постає питання, а наскільки він короткий відносно існування капіталістичної світ-системи?

Це змушує зробити наступний крок і озвучити питання про тривалість та стабільність капіталістичної світ-системи. Врешті-решт, якщо прийняти у роботу твердження І. Валлерстайна про зародження сучасної капіталістичної світ-системи у період Довгого XVI століття (Wallerstein, 1974: с. 401), то сто років – це приблизно одно шоста цього часу. А якщо звернути увагу на те, що широка, колоніальна експансія цієї системи на територію Африки, Близького та Далекого Сходу розпочинається у другій половині XVIII століття, тобто менше трьох століть тому, то виникає необхідність переформулювати проблему: чи капіталістична світ-система насправді заважає розвитку чи цей розвиток просто не встиг відбутися?

Продовжуючи цю лінію, слід зауважити, що якщо досягнення рівня життя розвинутих країн відкладається на певне невизначене, але дуже віддалене, з точки зору індивідуальної долі, майбутнє, то жодного сенсу у стадіальній політичній риториці немає. Питання побудови нового суспільства втрачає значущість, поступаючись необхідності бути вчасним та успішним у досягненні конкретних цілей, що можна спостерігати після 1991 року.

Проблема конкретних завдань полягає у тому, що для того, щоб чисто механічно навчити більшість людей читати, писати, рахувати та іншим базовим навичкам, потрібним для функціонування складної економіки, необхідні десятиліття кропіткої праці на ниві створення необхідної інфраструктури. Виконання таких задач потребує широкомасштабного перерозподілу ресурсів, придушення опозиції та погіршення якості життя вже сьогодні, що і продемонструвала сталінська індустріалізація.

У більшості ж випадків таких радикальних змін, як у сталінському СРСР, не відбувається, що розтягує такі процеси на значно триваліший час. При цьому будь-який досягнутий прогрес легко може бути перекреслений економічними кризами, війнами та іншими політичними потрясіннями. Не слід також забувати, що подібного роду базові навички у населення є необхідною, але недостатньою умовою для якісного економічного зростання, що демонструє, наприклад, КНДР.

Таким чином, риторика вчорашніх та сьогоднішніх «продавців вживаних ідей», що намагаються використати світ-системний аналіз в якості антикапіталістичної критичної теорії є здебільшого формою війни з вітряками. Практично неможливо передбачити, як буде розвиватися капіталістична світ-система в масштабі двох-трьох століть. З технічної точки зору, апологети критичної теорії як в традиції ліберального ідеалізму, так і світ-системного аналізу, говорячи про перехід до «правильної» версії світлого майбутнього, просто зводять сьогоденні політичні рахунки.

Однак, наукове значення цієї теорії значно перевершує пропагандистське. Світ-системний аналіз – це сукупність концепцій, що намагаються вирішити одне з ключових теоретичних та практичних питань соціології: питання соціальної стабільності у насправді великих масштабах, що актуалізує необхідність його вдумливої критики та розуміння (Skocpol, 1977, с. 1089).

Концептуально-методологічні проблеми світ-системного аналізу

Зasadничою тезою світ-системного аналізу І. Валлерстайна як структуралістської соціологічної теорії є твердження про існування трьох типів систем обміну. Це, перш за все, такі системи, як світ-економіка та світ-імперія. Третій тип систем-обміну – це міні-системи, обмежені невеликими, глибоко автаркічними, соціальними спільнотами, що не відіграють значної ролі ні в сучасному світі, ні взагалі у будь-яких більш-менш складних суспільствах.

Ключова відмінність між світ-економікою та світ-імперією полягає у тому, що світ-імперія – це ситуація співпадіння економічних та політичних кордонів. Прикладами таких систем є Римська, Китайська, Персидська імперії etc. За І. Валлерстайном, для світ-імперії характерне силове пере-направлення ресурсів до імперського центру через збирання данини. Таким чином, політико-управлінські рішення руйнують можливість автономної економічної (капіталістичної) динаміки у подібного роду утвореннях.

Світ-економіка – це, навпаки, система, для якої характерна велика кількість відносно незалежних політичних одиниць при наявності єдиної економічної сфери. На думку американського теоретика, така система є більш ефективним засобом присвоєння правлячими верствами додаткової вартості, що виробляється експлуатованими масами, ніж світ-імперія. Оскільки у цій конфігурації еліти не мають необхідності витрачати ресурси на підтримання військово-бюрократичної надбудови, необхідної для функціонування світ-імперії. Ключова відмінність європейської капіталістичної

світ-системи від її чисельних попередників, що виникали протягом історії людства, полягає у тому, що вона змогла стабілізуватися, не перетворитися на світ-імперію та врешті-решт охопити всю планету (Wallerstein 1974: с. 390–392).

Проблема вищенаведеного підходу в тому, що історія людства не вкладається в його прокрустове ложе. З одного боку, правителі традиційних світ-імперій не мали достатніх важелів впливу, щоб послідовно впорядковувати економічну динаміку у «контрольованих» ними суспільствах (Braudel, 1979/1984: с. 55–56). З іншого боку, історія європейської колоніальної експансії – це, значною мірою, історія використання організованого насильства з метою захопити рабів чи зібрати данину, що суперечить «хімічно чистому» поділу на світ-економіки та світ-імперії.

Таким чином, спроба І. Валлерстайна запропонувати свою навіть не соціологію, а скоріше філософію історії в цілому є невдалою. Однак, це не відміння існування світ-системи як емпіричного факту та концепції, хоча питання сил, що визначають її структуру та динаміку, залишається глибоко дискусійним на рівні конкретних соціальних механізмів.

Структуралізм – як методологічна настанова – передбачає визначення «базових» структур, що детермінують функціонування суспільства. Це створює необхідність виділити певну сторону соціального життя як привілейовану та найбільш важливу частину суспільних відносин. Прикладом такого підходу є топографічна метафора економічного базису та політичної надбудови у марксизмі. У випадку зі світ-системним аналізом виділення таких структур є особливо складним у силу розмірів об'єкту дослідження (світ-системи) та політичної ангажованості, яка стоїть за цим вибором.

Важко не погодитись з І. Валлерстайном, що рецепція суспільного життя через призму трьох наук: політології, економіки та соціології є відображенням ідеології лібералізму в академічному світі та зводить здатність дослідника до цілісного осягнення соціуму (Wallerstein, 1974/2011: с. XXIII). Проте спроба описати суспільство без виділення чіткого предмету та конкретної оптики його дослідження неминуче закінчується втратою чіткості у розумінні, що і є основною проблемою світ-системного аналізу, який влучніше було би назвати світ-системним синтезом. Тому нижче наведена спроба проблематизації конкретних механізмів, що детермінують функціонування світ-системи, зроблено на основі того тричленного поділу, проти якого виступає І. Валлерстайн: економіки, соціології та політології.

На першому кроці хотілося би звернутися до економічного базису функціонування капіталістичної світ-системи. Тут необхідно підкреслити, що ключовим досягненням І. Валлерстайна є компіляція та популяризація надбань латиноамериканської школи залежного розвитку та концепції світ-системи, яку запустили у науковий обіг історики французької школи «Аналів».

Якщо представники школи «Аналів» просто констатували емпіричне існування європейської світ-системи, то латиноамериканські соціологи та економісти займалися проблемними питаннями функціонування своїх суспільств. Невипадково одним з її засновників став голова аргентинського Центрального банку, а пізніше голова Економічної комісії ООН по країнам Латинської Америки (UN ECLAC) Р. Пребіш, а одним з найвидатніших президентів Бразилії (1995–2003 рр.) став яскравий представник цієї школи, соціолог за освітою Ф. Кардозо.

Р. Пребіш, починаючи з 40-х років XX століття, почав виступати з критикою теорії порівняльних переваг Д. Рікардо у міжнародному поділі праці (Prebisch, 1981). Згідно з цією теорією, спеціалізація кожної країни на виробництві того продукту, що у неї виходить найкраще, призведе до загального процвітання. Однак реальність Латинської Америки очевидно суперечила цьому твердженню.

Результатом цієї критики стала гіпотеза Пребіша-Зінгера, яка стверджувала, що еластичність цін на сировинні товари є недостатньо гнучкою відносно цін на промислову продукцію. Тобто, в історичному масштабі частина витрат на сировину у фінальній вартості промислового продукту стає все меншою. Таким чином, країни з сировинною економікою змушені продавати все більше сировини, щоб хоча би зберегти свій рівень споживання промислових товарів. Унаслідок цього поглиблення міжнародного поділу праці по лінії промисловість-сировина прирікає сировинні держави на хронічну відсталість.

Саме цю гіпотезу взяв за основу побудови своєї світ-системної моделі І. Валлерстайн. На його думку, основною економічною силою, яка структурує та поляризує світ-систему, є саме поділ праці між промисловими державами Ядра та відсталими периферійно-сировинними територіями.

Цю тезу він доповнив соціологічною за своїм характером концепцією розвитку недорозвинутої А. Г. Франка, яка стверджувала, що сировинна спеціалізація економіки супроводжується формуванням псевдофеодальних структур. Тому більшість т. зв. «феодальних пережитків» у країнах Латинської Америки є наслідком сировинної ролі цих держав у капіталістичній світовій торгівлі, а не результатом недостатньої інтеграції у світову економіку (Frank, 1966).

Фінальним політичним елементом, що підкріплював цю достатньо, здавалося б, просту концептуальну схему, було твердження, що для територій Ядра характерно створення сильних держав з дієздатними урядами та все більш капіталістичними відносинами між робітниками та працедавцями,

що можуть контролювати ціни на сировину, тимчасом як території Периферії або стають колоніями, або все більше дрейфують до бездержавного стану (failed state). При цьому режим експлуатації робочої сили на цих периферійних територіях тяжіє до кріпацтва чи рабства (Wallerstein, 1974/2011: с. 86–87). Ці процеси супроводжуються створенням відповідної ідеологічної атмосфери. Так, для Периферії характерне винайдення традиції як способу легітимації влади та захисту інтересів еліти (Wallerstein, 1974/2011: с. 356), а для держав Ядра характерний відносний лібералізм (Wallerstein, 1974/2011: с. XXVI).

Ця нібито струнка теорія страждає на чисельні вади. Перш за все, слід відзначити, що станом на сьогодні питання індустріалізації та урбанізації більшості країн Третього світу є значною мірою вирішеним. Таким чином, гіпотеза Пребіша-Зінгера, хоча і є в принципі вірною, але все більше описує реалії вже навіть не вчорашнього, а позавчорашнього дня. Це стосується і тісно пов'язаною з нею концепції розвитку нерозвинутості А. Г. Франка. У наслідок чого, ця частина світ-системного аналізу є все більш невідповідною сучасним реаліям, хоча частково відповідає на питання, що означає довго в масштабах світ-системи.

Однак, це не є найбільшою проблемою світ-системного аналізу, тим більше це не є концептуальною проблемою. Реальними проблемами світ-системного аналізу, що так і не досягли переконливого розв'язання, являються, по-перше, відсутність послідовної теорії держави, а, по-друге, тісно пов'язана з нею проблема Напівпериферії.

Проблема відсутності послідовної теорії держави є значною мірою результатом структуралістської настанови, покладеної в основу світ-системного аналізу, що виділяла економіку як привілейовану частину суспільного життя. Очевидно, що політика, як сфера цілераціональної діяльності, не вписується у таку спрощену концептуальну схему. Держави мали підкорятися економічній динаміці, в іншому випадку весь світ-системний аналіз І. Валлерстайна є помилковим. Якщо не вдаватися у деталі, то приблизно так все і виглядало.

Однак, якщо вдаватися, то на першому кроці стає зрозуміло, що єдиного стереотипного шаблону для держав Ядра не існує (Skocpol, 1977, с. 1084). Більше того, відносно великі держави, наприклад, Франція, включали в себе різні зони капіталістичної світ-системи, що хоча і створювало внутрішню напругу, але, однак, зовсім не прирікало їх на неминучий крах.

Проблему поглиблювала наявність відносно стабільних держав Напівпериферії, що самим фактом свого існування підживляли поляризаційну тезу І. Валлерстайна про поділ світ-системи на Ядро-Периферію. З одного боку, можна було стверджувати, що процес поляризації не завершився. Таким чином, існування Напівпериферії є залишковим феноменом, що неминуче зникне у ході подальшого утвердження капіталістичної світ-системи.

З іншого боку, проблема Напівпериферії відкриває скриньку Пандори, змушуючи задаватися питанням про межі автономії політичної сфери та здатність державних структур функціонувати, незважаючи на несприятливі економічні тенденції. Врешті-решт, якщо подивитись на економічну базу таких напівпериферійних держав Центральної та Східної Європи, як Пруссія та Московське царство, пізніше Російська імперія, то це кріпосне селянство та, значною мірою, експорт аграрної сировини у Західну Європу. Однак, якщо у Речі Посполитій такий економічний базис призвів до утвердження корумпованої сировинної олігархії (магнатерії), деградації державних інституцій та систематичних селянських повстань, що закінчилося поділом шляхетської республіки між її сусідами, то Пруссія та Російська імперія сформували абсолютні монархії, що, залізною рукою придушуючи непокору як серед поміщиків, так і серед селян, змогли вилучити достатньо ресурсів для підтримки стабільного функціонування державних структур та регулярної армії, що дозволяло їм при відносно примітивному економічному фундаменті підтримувати відносний військово-політичний паритет з державами Ядра. Врешті-решт, навіть згадана у цій статті сталінська індустріалізація – це реалізація того ж самого сценарію, коли ВПК підтримується за рахунок введення, по суті, третього видання кріпосного права колективізації.

Історія не знає умовного способу, але соціологи не є істориками, тому ми можемо задавати незручні питання. Якби у Речі Посполитій чи у її державах-попередниках ВКЛ та Королівстві Польському відбувся свій «Іван Грозний», котрий залізною рукою централізував би владу, то чи не відбулося би у нас, замість глибоко периферійної Речі Посполитої, формування напівпериферійної імперії, що зайняла б екологічну нішу двох вищезгаданих держав?

У будь-якому випадку І. Валлерстайн не створив послідовної теорії ні Напівпериферії, ні державності. Його спроби пояснити, чому одні території стали фундаментом для формування відносно сильних напівпериферійних держав, а інші ні – це, по суті, ad hoc пояснення. Швеція була занадто бідною, щоб стати Периферією, Російська імперія потрапила до капіталістичної світ-системи вже сформованою державою, у Данії сформували рихлий абсолютизм голландці, щоб перешкодити її поглинанню Швецією.

Кожне з цих пояснень є саме собою можливим, але всі разом вони являють одну величезну

теоретичну прогалину. Механізмів, що пояснили би існування Напівпериферії та конкретні причини її стабільності, І. Валлерстайн так і не навів. Твердження, що роль Напівпериферії полягає у легітимації існування капіталістичної світ-системи викликає серйозні сумніви. З одного боку, важко повірити, що в очах «колоніальних» не західних народів XVIII-XIX століть існування Швеції, Російської імперії чи Пруссії щось легітимувало (Wallerstein 1974: с. 404–406). З іншого боку, якщо ми подивимося на реалії XX століття, то саме такі напівпериферійні держави, як СРСР та фашистська Італія ставали основними порушниками спокою, кидаючи виклик ліберальним державам Ядра. І крах СРСР зробив набагато більше для легітимації капіталізму, ніж його існування.

Ці теоретичні прогалини спробував закрити у своїх працях Дж. Аррігі. Перш за все, у своїй спільній з Дж. Дрангел статті «The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone» (Arrighi & Drangel, 1986) продемонстрував, що Напівпериферія як відносно стабільна зона капіталістичної світ-економіки існує і складається з держав, чия економіка та політика підтримує свою стабільність через почергове залучення як периферійних економічних процесів, так і процесів Ядра.

Питання створення теорії чи хоча би дефініції напівпериферійної держави у межах цієї статті так і не знайшло свого розв'язання. А втім, вона стала важливим кроком у демонстрації того факту, що позиція держави у межах цієї зони визначається економічною динамікою світ-системи, а не їх зусиллями. По суті, той факт, що колапс капіталістичної Напівпериферії 1981–83 рр. (Arrighi & Drangel, 1986: с. 53) отримав своє продовження у краху її комуністичної частини у 1989–1991 рр., емпірично доводить твердження І. Валлерстайна про неможливість побудови комунізму в окремо взятій країні принаймні у другій половині минулого століття.

Наступним великим кроком Дж. Аррігі був розвиток концепції держави-гегемона. Якщо І. Валлерстайн просто констатував механічну наявність держави-гегемона (Wallerstein, 1983), то Дж. Аррігі стверджував, що держава-гегемон є ключовим елементом капіталістичної світ-системи, що створює можливість періоду тривалого миру (Arrighi, 1996: с. 7–9).

Концепція гегемонії Дж. Аррігі виходить з того, що кожен наступний гегемон сильніший за попереднього (Arrighi, 1996: с. 14). Він приносить з собою нову форму організації виробництва та політичного простору, що є його «ультимативною» зброєю економічної конкуренції та дозволяє йому стати новим полюсом накопичення та економічного зростання на першому етапі (Arrighi, 1996: с. 12–15), а після того, як інші учасники світ-системи скопюють рецепт його успіху, держава-гегемон переживає сигнальну кризу гегемонії (Arrighi, 1996: с. 216–217), але зберігає можливість контролювати систему через своє домінування у сфері фінансів.

Саме після сигнальної кризи гегемонії відбувається інтенсифікація міжнародної торгівлі: держава-гегемон імпортує малоприбуткові галузі промисловості у країни з дешевою робочою силою, що дозволяє їм зберігати свою конкурентоздатність. Таким чином, з точки зору включеного спостерігача, відбувається певний «золотий вік», коли країни, що розвиваються, починають зростати, а для міжнародних відносин характерний певний космополітизм.

У міру того як капітал, раніше локалізований в територіальних межах держави-гегемона, все більше розпорошується світом, виникають два феномени. З одного боку, це фінансові бульбашки, спровоковані тим, що капітал шукає, але не знаходить нові високодохідні сфери. Таким чином, постійним супутником занепаду гегемонії стають кризи на фінансовому ринку. З іншого боку, відбувається формування нового претенденту на гегемонію. Певна держава, більша за розміром ніж попередній гегемон, знаходить у собі можливості для накопичення капіталу та нові форми його організації. Внаслідок цього формується альтернативний до все більш колишнього гегемона центр інвестицій та технологій, а інші гравці капіталістичної світ-системи отримують більш широкий простір для маневру. Це переводить систему міжнародних відносин з анархічного стану у хаотичний, створюючи можливість для збільшення кількості війн, що ставлять під питання існування стабільного соціального порядку і на наступному кроці створює запит на новий баланс влади між можновладцями та підвладними (Arrighi, 1996: с. 30).

Створивши свою концепцію гегемонії, Дж. Аррігі значною мірою відсунув питання краху капіталістичної світ-системи. Його теорія гегемонії стверджує, що капіталізм є не смертельно, а хронічно хворим. Таким чином, можна регулярно спостерігати кризові явища у капіталістичній світ-системі, але питання краху її капіталістичної компоненти або продовження її функціонування у нинішньому вигляді на пряму залежить від того, чи вдасться новій державі-гегемону реорганізувати її на нових началах.

Інше питання, що, на жаль, так і не знайшло відповіді та чекає свого дослідника, – це питання відносин між Напівпериферією та державою-гегемоном. Якщо розвиток та занепад напівпериферійних держав корелює зі стадією гегемонії, то тоді можна стверджувати, що у напівпериферійних держав є певна стабільна роль у капіталістичній світ-системі та їх мобільність обмежена непереборними

економічними обставинами. Якщо ж такої кореляції немає, то цілком можливо, що фінальне повстання Напівпериферії, яке знищить капіталістичну світ-систему у її нинішньому вигляді, ще просто не встигло відбутися (Skocpol, 1977, с. 1087).

Світ-системний аналіз як ТМВ

У світлі вищенаписаного очевидно, що спроба пояснити причини стабільності капіталістичної світ-системи як міжнародного поділу праці є глибоко незавершеним. Однак те, що є недоліком для критичної теорії, є можливістю для тих, хто прагне реалізовувати досяжні цілі та вирішувати конкретні проблеми.

По-перше, світ-системний аналіз демонструє, що питання війни та миру здебільшого визначається не балансом сил на міжнародній арені (політичний реалізм) чи інтенсивністю міжнародної торгівлі (ліберальний ідеалізм), а станом функціонування держави-гегемона. Звісно, «порядок, заснований на правилах», звучить значно легітимніше, ніж «порядок, заснований на США», але реальність є реальністю.

По-друге, світ-системний аналіз як методологія дозволяє визначити структуру політико-економічних можливостей у межах капіталістичної світ-системи. Ймовірність того, що напівпериферійна держава стане державою Ядра є вкрай низькою, але адекватне розуміння своїх можливостей дозволить такій державі уникати подальшої периферизації та покращити свої позиції всередині власної зони, не марнуючи зусиль у досягненні цілей, що лежать за межами її можливостей.

По-третє, дефініція певних держав як таких, що належать до певної зони капіталістичної світ-системи, є глибоко суперечливою. Оскільки змішує світ-системний підхід та принцип методологічного націоналізму. Однак визначення приналежності окремих територій держави до окремих зон капіталістичної світ-системи дозволяє ідентифікувати потенційні кліважі, що будуть впливати на процес прийняття рішень у такій державі. Тим самим, дозволяючи відмовитись від уявлення про державу як цілісного агента: «більярдну кулю».

Таким чином, світ-системний аналіз може зайняти місце втраченої ланки між політичним та економічним аспектами розуміння міжнародних відносин, виступивши в ролі дієвого інструменту у конкретизації національних інтересів, визначення досяжних цілей та шляхів їх досягнення як на зовнішній, так і на внутрішній арені.

Висновки. Однією з найбільших проблем соціології та взагалі соціальних наук є розмивання межі між практичним та теоретичним знанням, між нормативним приписом та емпіричним описом у розумінні суспільного життя. Це більше ніж повною мірою стосується і світ-системного аналізу.

З точки зору критики капіталізму чи його звеличення, світ-системний аналіз є далекою луною застарілих дискусій. Однак ця концепція досі несе в собі значний прикладний потенціал для таких напівпериферійних держав, як Україна. Для них питання світлого майбутнього є занадто абстрактним, щоб витратити на нього час, але 10–20 додаткових відсотків цілком можуть стати різницею між виживанням та загибеллю, принаймні у середньостроковій перспективі.

Vol'skiy O. The world-systems analysis as a radical alternative to political realism and liberal idealism

This article analyzes the potential of world-systems analysis as a radical sociological alternative to mainstream theories of international relations, such as liberal idealism and political realism. It briefly outlines the main theoretical and methodological tenets of these traditional approaches. The intellectual genealogy of world-systems analysis is explored, along with a historical reconstruction of the conditions under which it emerged. The analysis demonstrates its connection to dependency theory and the world-systems approach employed by historians of the Annales school. Special attention is given to the philosophical foundations of the discussed concepts and their relationship to grand political narratives, as well as to practical knowledge (phronesis), which allows for a consistent examination of the differences between their problem-oriented and critical dimensions. The article highlights methodological challenges of world-systems analysis as a structuralist sociological theory that seeks to explain the stability of macro-social processes over extended periods (*la longue durée*). Particular focus is placed on the issue of semi-peripheral statehood and the limits of agency/subjectivity of individual states within the capitalist world-system at various stages of accumulation/hegemony cycles. Finally, the article demonstrates the potential of world-systems analysis as an applied theory with significant capacity for clarifying national interests and identifying attainable goals for national development by mapping the structure of political and economic opportunities available to individual states within the capitalist world-system.

Key words: IR, world-system, semi-periphery, Arrighi, Polanyi, Wallerstein, developmental state.

Література:

1. Aristotle. (2004). *Nicomachean Ethics*. (R. Crisp ed). Cambridge University Press
2. Arrighi, G., & Drangel, J. (1986). The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review (Fernand Braudel Center)*, 10(1), 9–74. <http://www.jstor.org/stable/40241047>
3. Arrighi, G. (1996). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of our Times*. Verso.
4. Bourdieu, P., & Wacquant, L.,J.,D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Polity Press.
5. Braudel, F. (1979/1984). *Civilization and Capitalism 15Th–18th Century, Volume. 3: The Perspective of the World*. Collins.
6. Cox R. (with Sinclair, T. J.). (1999). *Approaches to world order*. Cambridge University press.
7. Gilman, N. (2003). *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. The Johns Hopkins University Press
8. Osiander, A. (1998). Rereading Early Twentieth-Century IR Theory: Idealism Revisited. *International Studies Quarterly*, 42(3), 409–432. <http://www.jstor.org/stable/2600745>
9. Polanyi, K. (with Stiglitz, J.,E.). (2001). *The great transformation: the political and economic origins of our time*. Beacon Press. (Original work published 1944).
10. Prebisch, R. (1981). Raúl Prebisch on Latin American Development. *Population and Development Review*, 7(3), 563–568. <https://doi.org/10.2307/1972587>
11. Frank, A. G. (1966). The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, XVIII, 4, 17–31.
12. Frank, A. G. (1998). *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. University of California Press.
13. Schmitt, C. (with Tracy, B. Strong, G. Schwab, L. Strauss). (2007). *The Concept of the Political*. The University of Chicago Press, (Original work published 1932).
14. Skocpol, T. (1977). Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique [Review of The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century., by I. Wallerstein]. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1075–1090. <http://www.jstor.org/stable/2777814>
15. Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (1st ed.). University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnrj9>
16. Wallerstein, I. (1974). The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387–415. <http://www.jstor.org/stable/178015>
17. Wallerstein, I. (1983) The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy *International Journal of Comparative Sociology Volume 2: Issue 1–2*, 100–108.

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025

Стаття рекомендована до друку 07.07.2025